

Viga Gyula

A táj átalakítása és a hagyományos népi kultúra korszakai

(Néhány megjegyzés a Bodroghöz kutatása kapcsán)

1. A környezeti korrelációknak a kultúra tagolódásában játszott szerepe igen korai periódusától része a társadalomtudományi kutatásoknak, köztük az etnográfiai-etnológiai vizsgálatoknak.¹ A civilizáció fejlődésével a környezet ökológiai faktora mellett mind nagyobb teret nyertek a kulturális környezeti tényezők: az azonos gazdasági formációkkal összefüggésben, különféle kulturális típusok jöttek létre. Mindez aláhúzza a gazdaságon kívüli szférák hatásának jelentőségét csakúgy, mint az ember által folyamatosan alakított természeti-környezeti tényezők szerepét.² A néprajz az alkalmazkodás, a táji feltételek és a kulturális válaszok szakadatlan sorát tárta fel, az európai kutatás homlokterében hosszú időn át éppen a műveltség táji változatainak felderítése állt. Az etnográfia általában olyan ökoszisztémákat vizsgált, ahol az ember és a környezeti hatások viszonylagos harmóniában léteztek, így az *ökológiai amplitúdó* tűrészatárai távolinak tűntek. Ilyen módon a történeti aspektusú életmódvizsgálatok tulajdonképpen az ember és környezete ökológiai diszharmóniájának históriáját írják, ha az ember – *ökológiai plaszticitása* révén – nem tartozna a generalista élőlények közé. (Mindez persze nem jelenti, hogy a megváltozó gazdasági-kulturális interakciók nem rontották folyamatosan az ember *ökológiai stabilitását*, s nem indítottak volna el olykor beláthatatlan folyamatokat az alkalmazkodásban.) Az sem véletlen, hogy a néprajzi értelmezésben látható cezúra következik, amikor – a 18. századtól kezdődő demográfiai növekedés és az Európa tájain lassan terjedő industrializáció miatt – egyre inkább „megbomlik” a táj és a kultúrában élő ember korábbi, alapvetően harmonikusnak vélt viszonya. Számosan a „megelőző állapot” folyamatosnak, „ha-

¹ Kroeber, A. L. 1931. 250.

² Gunda B. 1986. 3., Nádasi É. 1985. 26.

gyománynosnak” vélt töredékeiből igyekeznek 19–20. századi életmód- és műveltségi modelleket konstruálni. Márpedig a változások, például a környezet átalakításának és a műveltségre gyakorolt hatásának feltárása éppen olyan fontos tanulságokkal szolgálhat, mint az *ökológiai optimum* vizsgálata.

Ha a gazdaság és a műveltség változásait vizsgáljuk, s hosszú történeti folyamatnyalábok azonos és eltérő rész-szakaszait elemezzük, akkor a kultúra folyamatossága jobbra általánosan emberi (és kutatói) ideát jelent. A 21. század elejének embercsoportjai akkor is örökösei a múltjuknak – és meghatározottak az által –, ha az eszközeik, technikájuk, munkakultúrájuk, eljárás módjuk már semmiben nem emlékeztet az elődeikére. Az esetek többségében, egyfajta absztrakció révén azonos a szülőföld is: annak számos részletét átformálták az előző generációk. A kultúrában élő ember műveltségének örök sajátossága éppen ez a viszony az elődök örökségéhez: környezetében, társadalmi státusában, kulturális jegyeiben és önazonosságában, habitusában, gesztusaiban szüntelenül felfedezni véli elődeit, jóllehet – a család és a szocializáció szűk színtereit leszámítva – nincs közvetlen kontaktusa elődeivel.

Az etnográfus számára – ha az „egészet” akarja megérteni, s annak érdekében „komplex” módon vizsgálódik –, meglehetősen pontosan kirajzolódnak a gazdaság, a társadalom és a kultúra történetének szakaszai, abban a környezet változtatásának mindezekre gyakorolt hatásai is. Feltárul az is, hogy a változó környezet – beleértve a társadalmi, kulturális környezetet is – milyen szerepet játszott egy közösség, ill. a társadalom egyes tagjainak kulturális viselkedésében, valamint az, hogy az ember, mint a környezeti tényezők egyik „dinamikus eleme”, az egyes korszakokban milyen lehetőségekkel rendelkezett a kulturális adaptáció, a beilleszkedés és a specializáció területén.³

Az *alkalmazkodás* és a *specializálódás* okán hangsúlyozni kell, hogy ugyanazon földrajzi viszonyok között, ugyanazon a területen a különféle társadalmi csoportok eltérő létfenntartási módokat követhetnek. Vagyis többé-kevésbé járható *alternatívák* lé-

³ Frake, O. Ch. 1962. 53–55.

tezhetnek az egyes életmód-stratégiákban.⁴ Igaz, a „választás” olykor szociális kényszer, általában is a külső hatások és a kulturális örökség befolyásolja azt, mégis, az ökológiai tényezők csak ritkán jelentenek abszolút kultúraalakító erőt. Az alkalmazkodás önmagában is dinamikus folyamat, amely attól (is) függ, hogy a környezeti korrelációk – egy-egy történeti szakaszban – milyen viszonyban vannak az emberi-történeti tényezőkkel.⁵

Hardesty, L. D. véleménye szerint *a kultúra az alkalmazkodóképesség emberi módja*.⁶ Hozzá kell tenni természetesen, hogy az alkalmazkodás alatt nem csupán a környezettel mint természeti feltételekkel való korreláció módjait kell értenünk, hanem a környező, eltérő műveltségekkel, vagy részársadalmakkal kialakuló viszonyt is; a táji-kulturális különbségek kiegyenlítésére való állandó törekvést is. Ez persze része minden műveltségnek, s az általam vizsgált történeti táj, a Bodroghöz esetében is egyértelmű, hogy ezek együttesen mozzogatói az életmód, a műveltség változásának.⁷ Ezek komplex átalakulása nyitja meg folyamatosan a tájat, s a változás, egyszersmind a modernizáció emeltyűit teremti meg. Megítélésem szerint tehát a különböző műveltségi csoportok, elsősorban az eltérő környezeti feltételek között élő, vagy azonos feltételekre másfajta kulturális választ adó közösségek kapcsolata éppen úgy része az alkalmazkodásnak, mint az egyes csoportok környezeti korrelációja. Ennek megfelelően, egy-egy táj népének lehetőségeit alapvetően befolyásolja, hogy hozzá hasonló életmódot folytató csoportok veszik körül, vagy más műveltségi formációkban élőkkel tarthat rendszeres kapcsolatot. Vagyis, az ökológia *humán élettér* fogalmát ki kell bővítenünk a társadalmi faktorial: a közeli és távolabbi csoportokkal való kapcsolattal, ami az európai parasztek történetében – lévén a paraszti kultúra részkultúra –

⁴ Wellmann Imre még a feudalizmus 18. századi kötöttségei között is felismerte az egyéni törekvéseket. Wellmann I. 1980. 369–449.

⁵ Anell, B. 1964. 7–9.

⁶ Hardesty, L. D. 1974. 460.

⁷ Birket-Smith, K. 1964. 23.

mindenütt meghatározó tényező. S nem árt leszámolni a paraszti autarkia mítoszával is.⁸

Kevesebb figyelmet fordított a kutatás a tájban élő ember és a környezete „mitologikus” viszonyára, arra, hogy a táji adottságok, az organikus viszonyban változó tér és formák miként jelennek meg egy-egy közösség hiedelmeiben, folklórájában. Úgy tűnik, mintha a természeti feltételek és az azokhoz való alkalmazkodás folyamatában keletkező, irracionális elemek, vonatkozások a kultúra önálló mezőiben keletkeznének és változnának. Ez bizonyára tévedés, ám – leszámítva a természetben élő ember hiedelmei kutatásainak klasszikus időszakát –, ezek a vizsgálatok a hagyományos kultúra változásának tükrében igen ritkák.⁹

2. A táj és a benne élő ember viszonya organikus, s csupán a korrelációjukkal foglalkozó szaktudományok eszköztára és metodikája eltérő. Mindez a hazai tudományosságban sem új dolog, mert a hazai antropogeográfia művelői ebben a szellemben dolgoztak, hasonlóan a történeti földrajz és társadalomföldrajz mai jeleseihez, de talán hozzátett a kérdéskör megértéséhez a néprajztudomány is. Érdeemes idézni a problematika kitűnő ismerője, Mendöl Tibor teoretikus véleményét. 1947-ben, az emberföldrajzról készült áttekintésében, Ratzel milió-elméletére utalva, így fogalmaz: „Az emberföldrajz mai képviselői tudományuk főfeladatát már nem abban látják, mint Ratzel... Szerintük, s mondhatni minden mai antropogeográfus szerint is, az emberföldrajz legfőbb tárgya nem a természetes környezet hatása az emberre, már csak azért sem, mert hiszen nincsen olyan tudomány, amelyik egymaga meg tudna birkózni ezzel a rettenetesen szétágazó kérdéssel. Ezen meg kell osztoznia az emberrel foglalkozó valamennyi tudománynak, köztük az emberföldrajznak is. De az emberföldrajz vizsgálatának főtárgya ennek éppen a fordítottja: az ember tájformáló tevékenysége, helyesebben ennek eredménye, a mőtáj.”¹⁰ Másutt így veti fel a kérdést: „...hogyan alakította a parasztságot a

⁸ Barth, Fr. (1969) meghatározását idézi Hardesty, L. D. 1974. 458. „Egy csoport: helye a teljes környezetben, ill. a kapcsolata a rendelkezésre álló forrásokkal és kompetitorokkal.”

⁹ Keszeg V. 2003. 133–150. Összefoglalóan vö. Ujváry Z. 1969.

¹⁰ Mendöl T. 1947. 5.

táj és hogyan formálta a parasztság a tájat?” S így folytatja: „A földrajz a parasztság műtáj alakításáról olyan mértékben tud képet adni, amilyen mértékben adatokat kap a néprajztól és a társadalomtudománytól.”¹¹ Mendöl óta természetesen mind a földrajz, mind a néprajz sokat tett a közös problematika megoldásában, 1947 óta voltak a kérdésben integráló és konvergáló tendenciák. Számomra úgy tűnik, hogy ma átjárhatóak a határok a földrajztudomány és a néprajz között, s például éppen a tájatalakítás és az azt végrehajtó, az alakuló tájban élő ember változó társadalmának és kultúrájának organikus szemléletében a leghatékonyabb a két diszciplína együttműködése.

Számos nézőpont, de különösen a regionális szemlélet közelíti egymáshoz vizsgálatuk tárgyát. A történeti földrajz és a társadalomföldrajz éppen úgy segít áthidalni a tudományszakok közötti – virtuális – árkokat, mint a kultúra táji változatait értelmező komplex néprajzi szemléletmód és az etnográfia megváltozott beszédmódja. Szembetűnő, hogy vizsgálataikban egyre inkább organikus egységben jelenik meg a táj különféle állapotainak történeti szakaszolása, változásainak részletező kidolgozása. Ma már jószerével el sem különíthető a kutatásban a táj minősége és a benne élő emberi közösség azzal való kapcsolata. Két évtizeddel ezelőtt Kósa László így fogalmazott: „Hogy milyen volt és milyen lett a táj, az... a földrajz problematikája, de az eszközök, és módok, melyekkel a tájalakítás történt, a folyamat társadalmi indítékai és feltételei vizsgálatában a néprajz és a művelődéstörténet is érdekelt.”¹²

Ma már tehát a tájatalakítás történeti folyamatának megrajzolásában sem csupán a változtatást megelőző állapot és a megváltozott körülmények hangsúlyozódnak, hanem a kultúrtájat megformáló és a tevékenységével azt alakító, a megváltozott körülményekhez alkalmazkodó ember társadalmának és műveltségének organikus viszonya is. Kitérült a vizsgálatok időkerete is: a Kárpát-medence neolitikációjának ökológiai feltételei éppen úgy beláthatók,¹³ mint a feudális kori erdőirtások határai és hatásai,¹⁴ vagy a

¹¹ Idézi: Kósa L. 1982. 15–16.

¹² Uo. 16.

¹³ Sümegei P. 1998. 367–395., Sümegei P. 2000. 9–25., Sümegei P.– Kertész R. 1998. 144–157.

paraszti polgárosodással is összefüggő vízrendezések históriája és annak a gazdaságra, műveltségre gyakorolt hatásai.¹⁵

Bizonyára a nálunk is erősödő kulturális és történeti ökológiának, a kultúrában élő ember környezeti korrelációjára kiterjedő figyelemnek is része van abban, hogy az elmúlt három évtizedben „divatos” kutatási téma lett a környezetformáló ember históriája.¹⁶ Ez nem csupán az ökológiai elméletek hatásának tulajdonítható, hanem annak a felismerésnek is, hogy az ember és táj viszonyának történeti folyamata egyaránt segítséget jelent a termelési technikák korszakainak és a kultúra táji változatainak értelmezéséhez is. Mindez a hazai néprajzkutatásban nem a globális ökológiai összefüggések megrajzolásában csúcsosodott ki, hanem a regionális kutatásokban: a történeti táj és a változó műveltség táji típusainak megrajzolásában. Bár ebben a vonatkozásban nagy különbségek vannak az egyes vidékek kutatásában, hiszen nem egyformán volt *változtatható* az egyes tájak arculata, jószerevével a történeti Magyarország minden nagytájára vonatkozóan készültek jelentős összegzések, s jövőbe mutató konferenciákon adtak számot a megváltozó környezetről geográfus, valamint társadalom- és kultúrakutató szakemberek. Az újabb összegzések egyszerre adják az eredmények szintézisét, s jelölnék ki újabb, szerteágazó problematikát, ami láthatóan rendszeres feladatot ad majd a következő tudósnevezetek számára is.¹⁷

A legszembetűnőbb tájformáló tevékenység – az erdőirtás és a vízrendezés – a Kárpát-medencében eltérő társadalmi-termelési szisztémában valósult meg. A mezőgazdasági területeknek az erdő rovására való kiterjesztése a tízezer éves agrikultúra történetének meghatározó fejezete. Kontinensünkön – a korai népcsoportok életében játszott alapvető szerepe mellett –, az erdőterületek elfoglalása elsősorban a feudális kor jellemzője, a 18–19. században már inkább az erdő „használatának” szabályozásában, a kiélésében ko-

¹⁴ Müller R. 2000. 27–44.

¹⁵ Frisnyák S. 1990., Kósa L. 1990.

¹⁶ Andrásfalvy B. 1973., Andrásfalvy B. 1975., Borsos B. 1994. 95–105., Gunda B. 1986. 3–13.

¹⁷ Csak három újabb, fontos művet említve: Réfi Oszkó M. 1997., Borsos B. 2000., Bellon T. 2003.

rábban okozott, s nehezen helyrehozható károk enyhítésében jelenik meg az állami szerepvállalás.¹⁸ Mindezeknek megfelelően, az erdőirtások története nagyobbrészt kívül esik a néprajz vizsgálati körén, archaikus formái, a levéltári, néprajzi és eszkoztörténeti vizsgálatának eredményei a reliktumok régiségében futnak össze.¹⁹ A vízrendezés viszont – korai lokális próbálkozások ellenére – a polgárosodó Magyarország vívmánya. A „második honfoglalás”-ként is aposztrofált tájatalakítás – a jobbágyfelszabadítással együtt – erőteljes társadalmi változásokat idéz elő, s megvalósítása csak országos intézkedésekkel, állami segítséggel volt elképzelhető. A vízrendezés tájformáló hatása, a paraszti életmódra, termelési technikára gyakorolt hatása viszont lényegesen könnyebben megragadható a néprajz munkamódszerével, már csak azért is, mert folyamata – elsősorban a peremterületeken – a 20. század derekáig is elhúzódott.

A vízrendezés következményeinek megítélése szaktudományunkban is ambivalens. Természetesen nem lehet feladatomban ezen a helyen eldönteni, hogy a *megelőző állapot*, az *ártéri gazdálkodás* mennyire volt *ősi*, s hogy rendszerében a zsákmányolás vagy a termelő gazdálkodás törekvése dominált. Magam azok véleményét osztom, akik *komplex* termelési hagyomány keretei között értelmezik a *vízállásos, időszakosan vízjárta és az ármentes térszínnek* hasznosítását, azzal a megszorítással, hogy a feudális termelési rendben is a mezőgazdálkodásnak van prioritása.²⁰

A Bodroghköz területén lezajló változásoknak itt csupán azokat a tanulságait veszem számba, amelyek a magyarországi vízrendezés egészének hatásait, következményeit érintik. Ezek egy része kvantitatív számadat, aminek persze minőségi következményei is voltak. Magyarország területén 1879–1918 között a mocsárlecsapolások 2,5 millió kh, 1900-ig a Duna-völgyi társulatok 2 millió kh, a Tisza-völgyiek több mint 4 millió kh területet ármentesítettek, ehhez járult még a száz lecsapolási társulat által mentesített, összesen közel 0,5 millió kh terület. Vagyis összesen, együtt mintegy 9 millió kh új mezőgazdasági terület keletkezett a – Kvassay Jenő által –

¹⁸ Hoffmann T. 1994. 73–99.

¹⁹ Összegzően: Takács L. 1980., vö. R. Várkonyi Á. 1992.

²⁰ Viga Gy. 2001. 75–87.

második honfoglalásnak nevezett munka során.²¹ Csak az ármentesítések megközelítőleg 6,3 millió kh-nyi területet tettek ki, ami azt jelentette, hogy a Kárpát-medence 3,5 millió hektárnyi agrárterületéből mintegy 2,5 millió hektárt az ármentesítéssel nyertek. (Többet, mint a Pó és a Loire völgye és a holland mélyfölkök összessége.)²² A töltések hossza 1895-ben már meghaladta a 4 ezer km-t, a belvízlevezető csatornáké pedig a 3 ezret. A tiszai Alföld csatornahálózata 1846-tól 1920-ig 28 km-ről 12 000 km-re nőtt. A töltések és a csatornák építésénél 240 millió m³, a folyóátvágásoknál pedig 100 millió m³ földet mozgattak meg.²³ A vízrendezés következtében a táj egységesebbé vált, az Alföld két szintjének ősidők óta fennálló, az emberi település és gazdálkodás jellegét meghatározó különbsége jószerével megszűnt. Az egykori árterekről a vízzel együtt eltűnt a vizes világhoz alkalmazkodó növényzet, állatvilág, a hozzájuk alkalmazkodó halász-pákász és szilaj pásztor létforma is. A legelő és a pásztor életforma az egykori árterek szikeseire szorult vissza, másutt a búza, a tengeri és a takarmánynövények táblái foglaltak el csaknem minden helyet.²⁴

Az erdők, nádasok irtása, a rétek és legelők feltörése a parasztbirtokosok sajátos „birtoknövelési” akciója is volt: 1895–1913 között a szántók területe 1,4 millió holddal nőtt, ami mind a kisbirtokot érintette, mivel a 100 hold feletti birtokok területe ebben az időszakban 340 ezer holddal csökkent. Párhuzamosan felére csökkent az ugar területe is, s mintegy 1,4 millió holddal a legelőké.²⁵ Az átalakítás nagy munkáját a falusi Magyarország népessége végezte, nem kis része – nem jutván életképes parcellához a jobbágyfelszabadításkor és a vízrendezés során sem – ebben az időszakban vált visszavonhatatlanul agrárproletárrá. Munkaerejét felszívta a kubikos munka, egy részük a születő iparba, a tájrendezés révén megformálódó közlekedésbe vándorolt, más részük a kivándorlásban keresett megoldást, többségük viszont utódaival együtt az agrár Magyarország belső feszültségeit gyarapította.

²¹ Szuhay M. 1998. 146.

²² Ikvai N. 1991. 335–336.

²³ Frisnyák S. 1990. 98.

²⁴ Bulla B.– Mendöl T. 1999. 71.

²⁵ Orosz I. 1965. II. 112–113.

Az elmúlt évtizedben igen sok vita zajlik a vízrendezés hatásáról, ennek kapcsán magának a tájátalakításnak a megítéléséről. Magam úgy ítélem meg, a 19. század derekának Magyarországon nem volt alternatívája a vízrendezésnek, a táj átalakításának. A török kiűzését követően folyamatossá váló demográfiai növekedés, a 19. századon végighúzódó agrárkonjunktúra, nem utolsósorban a jobbágyfelszabadítással létrejött birtokviszonyok kikényszerítették ezt a beavatkozást. A 21. század eleji ember részéről pedig történetietlennek és tudománytalannak vélem a *mi lett volna ha* visszatekintést. Különösen akkor, ha a mai kor ugyancsak nem rendelkezik hatástanulmányokkal, s képtelen érvényt szerezni a környezetvédelemben a mai nemzedékek legalapvetőbb érdekeinek is (lásd Kiotó).

A tájátalakítás döntő lökést adott a hagyományos társadalom és műveltség átalakításának is. Ezt a folyamatot egészében a paraszti polgárosodás-polgárosulás, más vonatkozásban a modernizáció időszakának szokás nevezni.²⁶ A fogalom vitatható, s az átalakulás táji változatokban és jelentős időbeli különbözőségekkel zajlik. Vannak tájak, ahol a polgárosulás minden értelemben megvalósul, s vannak olyanok is, ahol a „megelőző állapot” több eleme látszik konzerválódni. Az bizonyos, hogy a korábbi állapotához képest elmozdul, átalakul a falusi társadalom és műveltség, s ebben szerepet játszik az átalakuló táj és az ahhoz való újfajta kulturális viszonyulás is.

Irodalom

ANDRÁSFALVY Bertalan

1973 A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása. *Vízügyi Történeti Füzetek* 6. Budapest

1975 Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből* VII. Szekszárd

ANELL, Bengt

1964 The ecological factor. *Folk* VI. 7–14.

²⁶ Összegzően: Kósa L. 1990.

- BARTH, Fredrik
1969 *Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture difference.* Bergen–Oslo–London
- BELLON Tibor
2003 *A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön.* Budapest
- BIRKET-SMITH, Kaj
1964 Cultural Development and Geographical Adaptation. *Folk* VI. 23–27.
- BORSOS Balázs
1994 Táj–ember–kultúra. Az ökológiai megközelítés társadalomtudományi alkalmazásához. *Dimenziók (Felső-Magyarországi Szemle)* 3. Miskolc. 95–105.
2000 *Három folyó között. A bodrogi közti gazdálkodás alkalmazkodása a természeti viszonyokhoz a folyószabályozási munkák előtt és után (1840–1910).* Budapest
- BULLA Béla–MENDŐL Tibor
1999 *A Kárpát-medence földrajza.* Budapest
- FRAKE, O. Charles
1962 Cultural Ecology and Ethnography. *American Anthropologist* 64. 53–59.
- FRISNYÁK Sándor
1990 *Magyarország történeti földrajza.* Budapest
- GUNDA Béla
1986 Megjegyzések a kulturális ökológiához. *Új Forrás.* Október. Tartabánya. 3–13.
- HARDESTY, L. Donald
1972 The Human Ecological Niche. *American Anthropologist* 74. 458–466.
- HOFFMANN Tamás
1994 Erdő és kultúrtáj – európai vázlat. In: Novák László (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére.* Studia Comitatus 23. Szentendre. 73–99.
- IKVAI Nándor
1991 Ökológia és agrokultúra (A hagyományos gazdálkodás és a környezet összefüggései a Kárpát-medencében.). In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVIII–XXIX.* Miskolc. 329–337.
- KESZEG Vilmos
2003 Tájban élő ember: hiedelem és biográfia. In: Viga Gyula–Holló Szilvia Andrea–CS. Schwalm Edit (szerk.): *Vándorutak – Múze-*

umi örökség. *Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából.* Budapest. 133–150.

KÓSA László

1982 Ember és táj. Jegyzetek a magyar nép környezetalakító munkájáról. In: Balassa Iván–Ujváry Zoltán (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére.* Debrecen. 15–20.

1990 *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920).* *Studia Folkloristica et Ethnographica* 27. Debrecen

KROEBER, A. L.

1931 The Culture-Area and Age-Area Concepts of Clark Wissler. In: Rice, S. A. (red.): *Methods in Social Science.* Chicago. 248–265.

MENDÖL Tibor

1947 *A magyar emberföldrajz múltja, jelen állása és feladatai.* Budapest

MÜLLER Róbert

2000 A középkor agrotechnikája. In: Bende Livia–Lőrinczy Gábor (szerk.): *A középkori magyar agrárium.* Ópusztaszer. 27–44.

NÁDASI Éva

1985 A gazdálkodás és az etnikum viszonya. In: Szabadfalvi József–Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon.* II. Kiegészítő kötet. Miskolc. 23–26.

OROSZ István

1965 A differenciálódás és kisajátítás. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1848–1914).* II. Budapest. 9–145.

RÉFI OSZKÓ Magdolna

1997 *Gazdálkodás a Rétközben a XVIII–XIX. században.* Nyíregyháza

SÜMEGI Pál

1996 Ember és környezet kapcsolata a Kárpát-medencében az elmúlt 150 000 év során. *Panniculus* 3. 367–395.

2000 A középkori Kárpát-medence éghajlati és környezeti viszonyai. In: Bende Livia–Lőrinczy Gábor (szerk.): *A középkori magyar agrárium.* Ópusztaszer. 9–25.

SÜMEGI Pál–KERTÉSZ Róbert

1998 A Kárpát-medence ökoszisztémái – egy ökológiai csapat az újkőkorban? *Jászkunság* 44. 144–157.

SZUHAY Miklós

1998 A mezőgazdaság kapitalizálódása – 1848–1918. In: Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*. Budapest. 137–161.

TAKÁCS Lajos

1980 *Irtásgazdálkodásunk emlékei*. Budapest

UJVÁRY Zoltán

1969 *Az agrárkultusz kutatása a magyar és az európai folklórban. Műveltség és Hagyomány XI*. Debrecen

VÁRKONYI Ágnes, R.

1992 *Pelikán a fiaival*. Budapest

VIGA Gyula

2001 Megjegyzések a paraszti kultúra változásának kérdéséhez. Bodrogközi példák. In: Bali János–Jávora Kata (szerk.): *Merítés. Néprajzi tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére*. Budapest. 75–87.

WELMANN Imre

1980 Közösségi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében. *Történelmi Szemle*. 376–449.

